

BİBLİYOGRAFYA :

Divânü lugâti't-Türk Tercümesi, I, 8-9; D. Chwolson, *Syrisch-nesorianische Grabinschriften aus Semirjetschie* (B. W. Radloff, *Über das türkische Sprachmaterial dieser Grabinschriften* içinde), St. Petersburg 1890, s. 1-168; V. Thomsen, "Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénissei, notice préliminaire", *Bulletin der Dänischen Akademie*, Copenhagen 1893, s. 285-299; E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux*, St. Pétersbourg 1903; J. Németh, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós*, Budapest 1932, tür.yer.; R. Rahmeti Arat, "Uygur Alfabesi" (Osman Nuri Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi* içinde), İstanbul 1937, s. 665-690; Ahmet Cevat Emre, *Eski Türk Yazısının Menşei*, Ankara 1938, s. 1-54; Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Budapest 1943, II, tür.yer.; O. Pritsak, *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, Wiesbaden 1955, 1-102; Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, Wiesbaden 1958, I-II; Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1958, II, 114-123; a.m.f., "Yenisey-Orhon Harflerinin Menşei", *Ülkü*, VII/42, Ankara 1936, s. 443-445; *Ph.TF*, I-II, tür.yer.; J. Benzing, "Das Hunnische, Donaubölgarische und Wolgabölgarische", a.e., I, 685-695; J. Eckmann, "Die Karamanische Literatur", a.e., II, 819-835; a.m.f., "Anadolu Karamanlı Ağzlarına Ait Araştırmalar, I. Phonetica", *DTCFD*, VIII/1-2 (1950), s. 165-200; A. Dilaçar, *Türk Diline Genel Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 170-188; Heinz F. Wentd, *Sprachen*, Frankfurt 1968, tür.yer.; *Alphabete und Schriftzeichen des Morgen-und des Abendlandes*, Berlin 1969, tür.yer.; Anastas Yordanoğlu, *Karamanlıca: Rum Harflü Türkçe Metinlere Toplu Bir Bakış* (mezuniyet tezi, 1973), İÜ Ed.Fak.; A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Wiesbaden 1974, s. 9-41; a.m.f., "Alttürkisches Schrifttum", *SBAW*, sy. 3 (1948), s. 1213-1222; Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları*, İstanbul 1993; Ahmet Bican Erçilasun, *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara 1996; Talat Tekin, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Ankara 1997; A. von Le Coq, "Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde", *MSOS*, XXII (1919), s. 93-109; Semavi Eyice, "Anadolu'da Karamanlıca Kitabeler I", *TTK Belleten*, XXXIX/153 (1975), s. 25-48; a.m.f., "Anadolu'da Karamanlıca Kitabeler II", a.e., XCIV/176 (1980), s. 683-696.

NURİ YÜCE

3. Dil ve Edebiyat. Dil. Başlangıçtan Cumhuriyet'e Kadar. Türk dili Ural-Altay dil ailesinin Moğolca ve Tunguzca ile birlikte Altay kolunu meydana getirir. Ancak Türkçe'nin bu dillerle ilişkisi akrabalıktan değil benzer özelliklerden dolayıdır. Son araştırmalar tartışmalarda kullanılan dil malzemesinin karşılıklı alıntılardan ibaret olduğunu, Altay dilleri arasında bilimsel anlamda ispatlanmış bir akrabalığın bulunmadığını göstermektedir. Yazılı metinleri VIII. yüzyılın başlarından bugüne kadar kesintisiz takip edilebilen Türk dili gü-

nümüzde bazı istisnalar dışında Kuzeydoğu Asya'dan Doğu Avrupa'ya, Kuzey Buz denizinden Basra körfezine kadar çok geniş bir coğrafyada, 2009 yılı verilerine göre yaklaşık 240 milyon insan tarafından konuşulmaktadır. Yazılı eserlerde farklı kültürlerin ve dinlerin etkisiyle değişik alfabeler kullanılmıştır. Türk dili bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış olmasına, lehçe ve şiveleri arasında farklılıklar bulunmasına rağmen dil bilimi yönünden incelendiğinde ana özellikleri itibariyle yapı birliği sahiptir. Çeşitli olaylar sonucunda meydana gelen göçler ve bazı bölgelere türlü boyların yerleşmesinden doğan etnik ve kültürel karışmalar dile de yansımıştır. Günümüzden gerilere doğru gidildikçe lehçelerdeki farklılıklar azalır, yakınlıklar daha da belirginleşir.

A) Türk Dilinin Yapı Özellikleri. Türk dili kelime yapısı bakımından eklemeli bir dildir. İsim ve fiil kökleri değişmez; yeni kelimeler türetilirken isim veya fiil çekimi yapılırken ekler kelimenin köküne sondan eklenir. Kelime kökleri aslında tek hecelidir; bazan ikinci bir açık hecesi de olabilir. Köklere türlü ekler getirilerek kelime gövdeleri yapılır. İsim kökü veya gövdesi ismin yalın hali olan çekimsiz (nominativ) şeklindedir. Fiil kökü ya da gövdesi aynı zamanda fiilin ikinci tekil kişi emir şekliyle aynıdır. Kelime kökü yahut gövdesi genelde daima esas şeklini korur. Köke veya gövdeye eklenen ekler, kök ya da gövde ünlüsünün gerektirdiği ses uyumuna göre ince veya kalın sıradan olur. Yabancı asıllı (alıntı) kelimeler Türkçe'nin ses kurallarına göre biçimlenir. Bu kurallar bütün Türk lehçeleri için geçerlidir.

Kelime Türleri. İsim, sıfat, zamir, fiil, zarf, bağlaç ve ünlemden ibarettir. İsimlerde cinsiyet (erkek, dişi, eşya) veya tesniye (ikililik) yoktur. Bağlaçlar ait oldukları kelimedenden sonra gelerek kelimeler ya da kelime grupları arasındaki irtibatı sağlar. Sıfatlar isimden önce gelir. Sayı sözlerinden sonra çokluk eki kullanılmaz. Karşılaştırma çıkma (ablatif) durumuyla yapılır. Yardımcı fiil olarak "imek" (< ermek) kullanılır. Olumsuz hareket için özel bir fiil eki (-ma/-me-) bulunur. Ayrı bir soru eki (mi/mi) vardır. Bağlaç yerine fiil şekilleri kullanılır.

Ses Özellikleri. a) **Ünlüler.** Türk dili ünlü bakımından zengin bir dildir. Bütün lehçe ve şivelerde bulunan esas ünlüler şunlardır: a, e, i, o, ö, u, ü, ayrıca bazı kelimelerin ilk hecesinde kapalı e (é). Bu te-

mel ünlülerden başka bir kısım lehçelerde uzun veya daha farklı söylenen ünlülere de rastlanır. Türkçe'de bazı kelimelerin kök hecelerinde eski dönemlerde görülen aslı uzunluklar varlıklarını Türkmençe, Halaçça, Horasan Türkçesi ve Yâkutça'da günümüzde de sürdürmektedir. Hecelerin büzülmesi ve seslerin düşmesiyle sonradan oluşan uzunluklar ise bütün Türk lehçelerinin konuşma dilinde ve ağzlarında yaygındır. b) **Ünsüzler.** Türkçe'deki ünsüzler şunlardır: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, x, j, k, q, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z. Eski Türkçe'de f, h, j sesleri yoktur. Bunlar Türkçe'ye yabancı kelimelerle girmiştir. Bunların yanında Türkçe kelimelerinin başında c, g, ğ, l, m, n, ñ, r, v, z sesleri bulunmaz. İstisnalar bazı lehçelerdeki t- > d-, k- > g-, y- > c- gibi değişimler veya ses taklidi (mırla-) ya da benzeşmeler (bin- > min-) sebebiyle sonradan ortaya çıkmıştır. Türkçe kelime ve hece sonları çoğu zaman ötümsüz ünsüz (konsonant) tercih eder; eğer sonda iki ünsüz birlikteyse sondan bir önceki genellikle l, n, r ya da s, ş olur. Kelime kökünde aslı olarak ikiz ünsüz yoktur; kelime başında da çift ünsüz bulunmaz. Kelime sonundaki ç, k, q, p, t iki ünlü arasında ötümlüleşir ve yumuşar. Ancak bazı tek heceli kelimelerde bunun istisnaları görülür. Kelime ve hece sonunda çift ünsüzlerden en sık görülenler şunlardır: lç, lk, lq, lp, lt; nç, nk, nq, nt; rç, rk, rq, rp, rs, rt; st, şt (ölç-, sevinç, ilk, alp, ant, kürk, sarp, üst ...). Türkçe kelimelerde ünlü uyumu gibi ünsüz uyumu da yaygındır. Eğer iki ünsüz kelimedede birbiri ardınca bulunuyorsa sonraki ünsüz ses bakımından öncekine dönüşür veya onunla benzeşir; buna benzeşme (asimilasyon) adı verilir. Bu ses olayı özellikle Kuzeydoğu ve Kuzeybatı grubu Türk lehçelerinde daha fazla görülür (bunnar < bunlar gibi).

Vurgu. Türkçe'de her zaman aynı hece üzerinde bulunmayan vurgu genellikle ilk ve son hece üzerinde olup orta hece vurgusuzdur. Türkçe ve yabancı yer adlarının ilk heceleri vurguludur. İstisna olarak sonu Farsça "-stan" ekiyle biten yer adlarında vurgu son hece üzerindedir. Kişi adlarında vurgu ilk veya son hecede olup bunlar hitap durumunda vurguyu tamamen son hece üzerinde toplar. Türkçe'de olumsuzluk (-ma/-me-), eşitlik (+ça / +çe), araç (+la / +le, +n) ve zarf fiil (+ken) ekleri vurguyu kendilerinden önceki hece üzerine iter. Bazı sıfatlarda mânayı kuvvetlendirme için kelime başına getirilen tekrar un-

TÜRK

surları daima vurguludur: Kapkara, kıskıvrak, büsbütün, bomboş vb.

B) Türk Dilinin Tarihi Devreleri. Türk dili Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Yeni Türkçe olarak üç devreye ayrılır. 1. **Eski Türkçe** (VI-X. yüzyıllar). Türkler'in müslüman olmasından önce Asya bozkırlarında ve Doğu Türkistan'da Tarım bölgesi ve çevresinde çeşitli alfabelerle üretilen anıt ve eserlerin dilini kapsar; Göktürk ve Uygur dönemleri olmak üzere ikiye ayrılır. Bunların yazılı eserleri Moğolistan'da Göktürk hânedanına ait Göktürk harfleriyle yazılmış anıtmezar taşları ile (VIII. yüzyıl) göçebe Uygurlar'ın (745-840) ve Tarım havzasında Koço Uygur Devleti'ni (850-1250) kuran yerleşik Maniheizm ve Budist Uygurlar'ın Mani, Soğd, Uygur, Brahmi, Tibet, Süryânî alfabetiyle yazdıkları, çoğu çeviri ve dinî içerikli eserlerdir. a) **Göktürkçe.** Türkçe'nin grameri hakkında yeterli bilgi edinecek en eski derli toplu yazılı metinler ikinci Göktürk Kağanlığı devrinde anıt olarak dikilmiş mezar taşlarında bulunmaktadır. Orhon yazıtlarının bulunuşu Türk dili ve tarihine büyük bir ufuk açmıştır. Bu yazıtların birincisi, yaklaşık kırk altı yıl vezirlik yapmış büyük devlet adamı Tonyukuk (Tunyukuk) adına 716-734 yılları arasında, ikincisi 731'de ölen Kültigin için ağabeyi Bilge Kağan tarafından 732'de, üçüncüsü 734'te ölen Bilge Kağan anısına oğlu tarafından 735 yılında dikilmiştir. Bu mezar taşları Moğolistan'da Orhon ırmağı vadisinde bulunduğu için Orhon yazıtları diye adlandırılır (bu maddede ele alınan belli başlı konular ve eserler ansiklopedide ayrıca madde başı olduğundan kısaca anlatılmıştır). Bunlardan başka Göktürk harfleriyle yazılmış anıt veya sade mezar taşları ile el yazmaları da vardır. Bu eserler Moğolistan'da bulunan Uygur dönemi kitâbeleri, Yenisey kitâbeleri ve Hoytu-Tamir yazıtlarıyla Kırgızistan'daki Talas kitâbeleri ve Doğu Türkistan yazmalarıdır. b) **Uygurca.** Uygurlar 745'te Göktürkler'in hâkimiyetine son verip Ötüken'de Uygur Devleti'ni kurmuşlar, fakat bu devleti Kırgızlar yıkınca Tarım havzasına gidip orada Koço Uygur Devleti'ni oluşturmuşlardır. Koço'daki Uygurlar arasında Maniheizm ve Budizm inancı yayılmış, bu iki dine ait kitaplar Soğd, Çin, Sanskrit, Tohar ve Tibet dillerinden Uygurca'ya çevrilmiştir. Çoğu dinî terim olmak üzere bu dillerden pek çok kelime Uygurca'ya girmiştir. Yenisey ve Orhon metinlerini kapsayan Göktürkçe gibi Uygurca da Eski Türkçe'nin bir devamı olmakla birlikte her iki lehçeyi konuşanların hayat tarzları, inançla-

rı ve kültür çevrelerinin değişik olması bu iki lehçede bazı farklılıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ötüken bölgesinde Orhon alfabesiyle yazılmış anıtlarla Tarım bölgesinde Uygur alfabesiyle yazılmış metinler Uygurca'nın ilk örnekleridir. Eski Türkçe devrinde Türkler, Göktürk (Yenisey ve Orhon), Mani, Soğd, Uygur, Brahmi, Tibet ve Süryânî alfabelerini kullanmıştır. Bunlardan en yaygın ve uzun ömürlü olanı Uygur alfabesidir. Uygur alfabesiyle yazılan eserlerin çoğu Budist muhitinde Çince'den, Sanskritçe'den, Toharca ve Soğdca'dan Uygurca'ya yapılmış çevirilerdir. Bunların en hacimli ve tanınmış olanları Toharca'dan çevrilen *Maytrisimit*, Çince'den çevrilen *Altun Yaruk* ile *Hüen-tsang Biyografisi*'dir.

Eski Türkçe'de bazı diyalektlerin olduğu tahmin edilmekteyse de mevcut metinlerle Göktürkçe'de bu diyalektleri tesbit etmek güçtür. Ancak Uygurca'da iki ağız özelliği belirlenmiştir. Göktürkçe'de tek bir işaretle yazılan "ny" sesi (meselâ kony "koyun") Uygurca metinlerde bir yanda n ile (kon), öte yanda y ile (koy) yazılmıştır. Bu da N-ağız ve Y-ağız diye iki ağız varlığını göstermektedir. Koço ve yöresindeki Mani dini mensupları arasında N-ağız özellikleri, Buda dinine mensup Türkler arasında ise Y-ağız özellikleri görülür. Zamanla Y-ağız yaygınlaşmıştır. Göktürkçe ile Uygurca'nın söz varlığı ve cümle türleri de farklıdır. Göktürkçe'de savaşçı ve göçebe hayatına ait somut kelimelerle kısa ve sade cümleler kullanılırken Uygurca'da yerleşik hayata ait şehircilik, tarım kelimeleriyle soyut kavramlarla ilgili kelimeler, tasvir fiilleriyle süslenen uzun cümleler görülür. Göktürkçe'de isim üslûbunun, Uygurca'da sıfat üslûbunun ağır bastığı söylenebilir. Göktürkçe ile Uygurca arasında bazı ünsüz değişimleri de olmuştur (buñ > mung "sıkıntı", biñ > ming "bin", sebin- > sevin- "sevinmek", sub > suv "su" vb.). İsimlerin çoğul şekli için Göktürkçe'de umumleşmiş tek bir ek olmayıp topluluk ifade eden birkaç ek vardır (+lar, +t, +an). Bunlardan "+lar/+ler" eki Uygurca döneminde müstakil çokluk eki olmuştur. Eski Türkçe'de de kelime gruplarına sıkça rastlanır. Göktürkçe metinlerde fiiller basit ana cümlelerle ifade edilmiştir. Uygurca metinlerde birtakım yeni ifade çeşitleri görülür.

Batıdaki Eski Türk Lehçeleri. Avrupa Hun birliğinden bazı Türk devletleri veya gruplarına ait az sayıda yazıtlardaki dil

de Eski Türkçe kapsamına girer. a) Tuna Bulgar hanlarının şeceresini gösteren isimler listesi. Bizans Grekçesi'nden Eski Kilise Slavcası'na çevrilen Ellinskiy Letopisets (Elen vak'anüvisi) adlı el yazmaları kodeksi içindeki isimler listesinin iki yazma nüshası Moskova Tarih Müzesi'nde, bir diğeri Petersburg Halk Kütüphanesi'ndedir. Yazmalar XV ve XVI. yüzyıllarda kopya edilmiştir. Listede her bir hanın adı, kabilesi, tahta çıkış yılının on iki hayvanlı Türk takvimine göre hangi yılın kaçınıcı ay olduğunu belirten sayılar Tuna Bulgarcası ile kaydedilmiştir (Pritsak, *Die bulgarische Fürstenliste*, s. 1-102; Tekin, *Tuna Bulgarları*, s. 12-25). b) Güney Macaristan'da Nagy-Szent-Miklós'ta bulunan yirmi üç altın kaptağı Grek harfleriyle karışık runik yazılar. Bunlardan yirmi bir numaralı altın tastağı Grek harfli Türkçe dokuz kelimelik Buyla Zoapan yazıtı hakkında Thomsen, Németh, Pritsak farklı yorumlar yapmıştır. J. Németh yazıtın ve dilinin Peçenek Türkleri'ne ait olduğu görüşündedir (*Die Inschriften*, s. 1-85; Pritsak, *Die bulgarische Fürstenliste*, s. 1-102; Tekin, *Tuna Bulgarları*, s. 26-32). c) Preslav ve Çatalar'da (Bulgaristan) Tuna Bulgarları'ndan kalan yazıtlar. Preslav'daki granit bir sütuna kazılmış on satırlık Grek harfli Tuna Bulgarcası yazıt yüksek rütbeli iki kişinin askerleriyle teçhizatının sayımı hakkındadır. Çatalar yakınındaki bir kilisede altı satırlık yazıt ise mermer sütun üzerinde 42 x 40 cm. boyutunda Grek harfli Tuna Bulgarcası'yla yazılmıştır (*a.g.e.*, s. 35-42). VII-IX. yüzyıllarda siyasî varlık gösteren Hazar Türkleri'ne ait bazı isim ve unvanlar Arap, Bizans, Ermeni, Gürcü vb. kaynaklarında geçer. Bunlar Hazar lehçesinin Türk dilinin ş/z özellikli kolundan olduğunu düşündürmektedir. İslâm müelliflerinin Hazar diliyle Bulgar dilinin birbirine çok benzediği yolunda verdiği bilgi bu fikri desteklemektedir. Bu bilgilerden Bulgarca'nın X. yüzyıldan önce r'li değil z'li bir lehçe olduğu anlaşılmaktadır.

2. Orta Türkçe (X-XIX. yüzyıllar). İslâmî dönemde Doğu Türkistan'da Karahanlı Türkçesi'yle (XI-XIII. yüzyıllar) başlar; Mâverâünnehir'de Hârizm Türkçesi (XIII-XV), doğuda Çağatayca (XV-XIX), batıda İdil (Volga) Bulgarcası (XIII-XIV), Kuman-Kıpçak Türkçesi (XIII-XVII), Mısır ve Suriye'de Memlük Kıpçakçası (XIII-XVI), Anadolu'da Eski Anadolu Türkçesi (XIII-XIV) ve Osmanlıca ile (XV-XX) devam eder. Orta Türkçe döneminde Uygur yazısı bir süre varlığını doğuda sürdürmüştü, fakat zaman-

la Arap yazısı yaygınlaşmıştır. Karahanlı Türkçesi'yle yazılan eserler şunlardır: a) *Kur'an Çevirisi*. Sâmânî Hükümdarı Mansûr b. Nûh zamanında (961-976) Kur'an'ı Farsça'ya çeviren âlimler arasında İsbicâb-ı bir Türk'ün bulunduğu, Kur'an'ın Farsça'ya çevrilmesi esnasında Karahanlı Türkçesi'ne de çevrildiği bilinmektedir. Ancak bu nüsha kayıptır; eldekiler ondan çoğaltıldığı anlaşılan XIV. yüzyıla ait nüshalardır. Türkçe çevirinin dil özelliklerinden çeviriyi yapan Türk müfessirin Siriderya'nın aşağısından Talas vadisinden olduğu sanılmaktadır. b) *Kutadgu Bilig*. İnsanın dünya ve âhirette saadete ermesi için yapması gerekenleri anlatmak amacıyla kaleme alınmıştır. Yûsuf Has Hâcib'in Balasagun'da Karahanlı Türkçesi'yle ve aruz vezniyle yazarak Kâşgar'da 462'de (1069-70) tamamlayıp Tamgaç Uluğ Buğra Han'a sunduğu siyasetnâme türünde bir eserdir. c) *Divânî lugâtî't-Türk*. Kâşgarlı Mahmud'un Araplar'a Türkçe'yi öğretmek ve Türkçe'nin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu göstermek amacıyla Bağdat'ta 466'da (1074) yazıp 470'te (1077) Abbâsî Halifesi Muktedî-Biemrillâh'a sunduğu Türkçe-Arapça ansiklopedik sözlüktür. Eserde 8000 kadar Türkçe kelimedenden başka o zamanki Türk dili ve halk edebiyatı ile Türk dünyası hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. d) *Atebetü'l-hakâyk*. Edib Ahmed Yûkneki'nin aruz vezniyle yazdığı, İslâmî öğütlerden meydana gelen eseridir. Nerede ve ne zaman kaleme alındığı belli değilse de dil özelliklerine göre Karahanlı Devleti'nin son zamanlarında yazıldığı tahmin edilmektedir.

Hârizm Türkçesi. Amuderya ırmağının aşağı yatağında kalan (bugün Türkmenistan ve Karakalpakistan) Hârizm bölgesi 712'de Araplar'ın, 1017'de Gazneli Mahmud'un, 1043'te Selçuklular'ın idaresine geçmiştir. Çevredeki bozkırlardan buraya pek çok Türk gelip yerleşmiş, çeşitli Türk boylarının diyalektleri birbiriyle karışarak Hârizm Türkçesi denen bir yazı dili oluşmuştur. Selçuklu valilerinden Atsız b. Muhammed devrinde Hârizm yarı müstakil bir devlet haline gelmiştir. Hârizm Türkçesi özelliklerini içeren eserler şunlardır: a) *Mukaddimetü'l-edeb*. Zemahşerî'nin Arapça öğrenmek isteyen hükümdar Hârizmşah Atsız için 1127-1144 yılları arasında yazdığı bir sözlüktür. Arapça kelime ve kısa cümlelerden oluşan metnin altına Türkçe veya başka dildeki anlamları yazılmıştır. b) *Kıyasü'l-enbiyâ*. Rabgûzî'nin Mâverâünnehir'deki Ribât Oğuz'da Farsça bir

eserden 709-710'da (1309-1311) Türkçe'ye uyarlayarak Çağatay Hanı Tarmaşirin'in emirlerinden Nâsırüddin Tok Buga'ya sunduğu, çeşitli peygamberlerin hikâyelerinden meydana gelen ve yer yer konuyla ilgili manzum parçalara da yer verilen mensur eser sade bir dille yazılmıştır. c) *Mûnû'l-mürîd*. Hârizm'de 713'te (1313) İslâm adlı bir âlimin (son bölümünü Ürgençli Şeyh Şeref Hoca'nın) yazdığı manzum eser dinî konulardan ve tasavvuf âdâbından bahseder. d) *Muhabbetnâme*. Hârizmî'nin 754'te (1353) Siğnâk'ta mesnevi tarzında kaleme aldığı eserin biri Uygur, diğeri Arap yazısıyla iki nüshası bilinmektedir. Müstensihlerce dili kısmen Çağatayca'ya uyarlandığından Hârizm Türkçesi'nin özelliklerini yeterince temsil ettiği söylenemez. e) *Nehcü'l-ferâdis*. Kerderli Mahmûd b. Ali'nin dünya ve âhiret mutluluğu için gerekli bilgileri vermek amacıyla kaleme aldığı eser halk diliyle ve hareketli nesirle yazılmış metninden dolayı Hârizm Türkçesi'nin en önemli kaynaklarından sayılır. f) *Karışık Dilli Kur'an Tercümesi ve Tefsiri*. Başı ve sonu eksik olduğundan ne zaman ve nerede yazıldığı bilinmeyen 222 yapraklık bu eseri (Süleymaniye Ktp., Yazma Başlıklar, nr. 3966) bilim âlemine 1990 yılında Nuri Yüce tanıtmış, sonraki yıllarda tamamı üzerinde yüksek lisans tezi yapmıştı. g) *Hüsrev ü Şîrin*. Hârizmli Kutb adlı şair, Nizâm-i Gencevî'nin *Hüsrev ü Şîrin* mesnevisini kısaltarak Türkçe'ye çevirmiş ve Altın Orda Hükümdarı Tini Beg Han ile eşi Cemile Han Melek Hatun'a sunmuştur. Mısır'da Berke Fakih tarafından 785'te (1383) istinsah edilen nüshası Paris'tedir. *Hüsrev ü Şîrin* hem Hârizm hem Kıpçak Türkçesi özellikleri gösterir (*DîA*, XIX, 56). h) *Mî'râcnâme*. Hz. Muhammed'in mi'râcını anlatan eserin yazarı belli değildir. Biri Uygur yazısıyla Herat'ta 840'ta (1436), diğeri Arap yazısıyla 917'de (1511) Mısır'da istinsah edilen iki nüshası vardır. i) *Miftâhu'l-adl*. Ahlâkî hikâyeler içeren anonim bir fıkıh kitabı olan eseri J. Eckmann, Hârizm Türkçesi'yle yazılan eserler arasında göstermiştir. Yazı ve imlâda Karahanlı Türkçesi geleneğini devam ettiren Hârizm Türkçesi'nin önemli dil özellikleri şunlardır: İlk hecedeki e'nin (kapalı é) belirtilmesi (bêrmek, bêş, têmeek), Arap yazısında üç noktalı “ف” (w) ile yazılan b-v arası f sesinin yazıda gösterilmesi (tewe “deve”, aw “av”, öwke “öfke”), peltek d (< d) sesinin mevcudiyeti (kaç-ğu “kaygı”, idiş “kova”), eklerde yuvarlaklaşma, bazı nâdir kelimelerin varlığı.

Çağatayca. Hârizm ve Altın Orda bölgeleri eski kültür merkezi olma durumlarını XV. yüzyıldan itibaren kaybedince Orta Türkçe'nin doğusu ile kuzeybatısı arasında bazı farklılıklar başlamış, doğuda sonradan Çağatayca adıyla anılan Doğu Türkçesi, kuzeybatıda Kıpçak Türkçesi değişik yazı dilleri olarak gelişmiştir. Çağatayca, XIV. yüzyılın sonlarından başlayıp XIX. yüzyıla kadar devam eden ve yerini bugünkü Özbekçe ile Yeni Uygurca'ya bırakan, Orta Asya ve çevresindeki bütün Türkler'in kullandığı zengin ve edebî bir yazı dilidir. Beş asrı geçen uzun sürede Çağatayca üç döneme ayrılır. İlk dönemde Sekkâkî, Haydar Tilbe, Yûsuf Emîrî, Lutfî gibi şair ve yazarlar yetişmiştir. Klasik Çağatayca döneminde Nevâî, Hüseyin Baykara, Bâbü'r gibi şair ve yazarlarla Çağatayca edebî zirvesine ulaşmıştır. Klasik sonrası dönem, Türkistan'daki hanlıklarda yaşayan şairlerin ve yazarların eserlerinde devam eder. Bu dönemin en önemli temsilcisi *Şecere-i Terâkime* ve *Şecere-i Türk*'ün müellifi Ebûlgazi Bahadır Han'dır. Çağatayca'nın başlıca özellikleri şunlardır: İlk hecedeki kapalı e (é) Çağatayca'da i olur, “kilmek, birmek”; kelime içinde ve sonundaki peltek d (< d) sesi y'ye dönüşür; zamir n'si düşer, “başıda” (başında); p>f değişimi görülür; nesne eki +nı/+ni biçiminde yaygınlaşmıştır. Yapım ve çekim eklerinin başındaki g korunur: -gan/-gen; yaklaşma eki: +ga/+ge, +ka/+ke; zarf-fiil -gınca/-ginçe (-e kadar, -inceye kadar) biçimindedir.

İdil (Volga) Bulgarcası. İdil ırmağı yöresinde devlet kuran ve X. yüzyılda müslüman olan İdil Bulgarları'nın dilinin Tuna Bulgarcası ve bugünkü Çuvaşça gibi l/r Türkçe'si olduğu günümüze ulaşan mezar taşlarındaki Arap harfli yazılardan anlaşılmaktadır. Pek azı XIII. yüzyılın sonlarına, çoğu XIV. yüzyılın ilk yarısına ait mezar taşları Tataristan, Çuvaşistan ve Başkırdaştan topraklarındaki eski mezarlıklarda bulunmuştur. Bunlar Moğol istilâsı (1236) sonrasına ait olduğundan daha önceye ait 250 yıllık zamandakilerin Moğollar tarafından yok edildiği tahmin edilmektedir.

Kuman-Kıpçak Türkçesi. Doğu Avrupa'da Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak bozkırında Altın Orda Devleti topraklarında, ayrıca Mısır ve Suriye'de yazılmış Türkçe eserlerin dilidir. Bu eserler üç gruptan oluşur: Kuman Türkçesi ile ve Gotik harfli iki defterden oluşan *Codex Cumanicus* (XIV. yüzyıl), Altın Orda, Mısır ve Suriye'de ya-

TÜRK

zılmış Arap harfli eserler (XIV-XVII. yüzyıl), Kırım'da Ermeni cemaatinin arşivlerinde kullandıkları Ermeni harfli Kıpçakça metinler (1559-1664).

Osmanlı Türkçesi. Osmanlı Devleti'nin hükümlerini boyunca resmî yazışmalarında, edebî ve ilmi eserlerde kullanılan yazı dilidir. Önceleri sade bir Türkçe iken zamanla çoğalan Arapça, Farsça kelime ve terkiplerin Türkçe sözcümler ve gramer yapıyla birleşmesi sonucunda ortaya çıkan yapay ve karma bir yazı dili olan Osmanlı Türkçesi üç devreye ayrılır: Eski Osmanlıca / Eski Anadolu Türkçesi (XIII-XV. yüzyıl), klasik Osmanlıca (XVI-XIX. yüzyıl), yeni Osmanlıca (XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın başlarına kadar).

3. Yeni Türkçe (bk. TÜRKİYE [DİL]).

C) Türk Dilinin Tasnifi. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, Türk lehçeleri hakkında bazı bilgiler verir. Türk dilinin tasnifi konusunda XIX. yüzyıldan bugüne kadar I. N. Berezin (1848), F. W. Radloff (1882-83, 1911), Korş (1910), J. Németh (1917), A. N. Samoyloviç (1926), N. A. Baskakov (1952), M. Räsänen (1949, 1953), R. R. Arat (1953), J. Benzing (1953, 1959), K. H. Menges (1959), N. Yüce (1987), T. Tekin (1989) ve daha başkaları tarafından farklı ya da birbirine yakın tasnif denemeleri yapılmıştır. Gerek dil tarihi gerekse fonetik, morfolojik ve etnik özellikler bakımından coğrafi konumlarını da belirterek bugünkü Türk yazı dilinin gruplarını ve alt birimlerini şöylece sınıflandırmak mümkündür: 1. Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçeleri. Bu grubun tarihî dönemi Selçuklular ve Beylikler devrinde Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıca'dır. Bugünkü lehçeleri: Türkiye Türkçesi, Âzerî Türkçesi, Türkmençe, Gagauzca; Irak Türkmenleri'nin lehçesi; İran'da Horasan Türkçesi, Fars bölgesinde Kaşkay Türkçesi, Kuzey Kıbrıs ve Balkan ülkelerindeki Türkçe ağızlar. 2. Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk lehçeleri. XIV. yüzyılda *Codex Cumanicus*'taki Komanca, Mısır ve Suriye'deki Memlûkler'in konuştuğu Memlûk Kıpçakçası, Karadeniz'in kuzeyindeki Altın Orda Kıpçakçası bu grubun tarihî dönemini oluşturur. Kuzeybatı grubunun bugünkü lehçeleri şunlardır: Tatarca, Kırım Tatarcası, Başkırtça, Karayca, Karaçayca, Balkarca, Kumukça, Nogayca, Kazakça, Karakalpakça ve Kırgızca. 3. Güneydoğu (Uygur) grubu Türk lehçeleri. Bu grubun tarihî yazı dilleri Eski Uygurca, Karahanlı ve Çağatay Türkçesidir. Bugünkü lehçeleri Özbekçe, Yeni Uygurca, Sarı Uygurca ve Salarca'dır. 4. Ku-

zeydoğu (Sibirya) grubu Türk lehçeleri. Doğu Sibirya'nın güney kısmında yer alan Türk lehçeleri Altayca, Hakasça, Tuvaca ve Şorca'dır. 5. Yâkutça. Asya'nın kuzeydoğusunda Rusya Federasyonu'na bağlı Yâkut (Saha) Özerk Cumhuriyeti'nde 510.000 kişi tarafından konuşulur. Türk dilinin aslı uzun ünlülerini koruyan lehçelerinden biridir ve z/ş özelliğine sahiptir. Yâkutlar başka kavimlerle karıştıkları için dilleri değişikliğe uğramıştır. Söz varlığında % 32,5 Türkçe, % 26 Moğolca, % 5 Tunguzca ve Samoyedce, % 36,5 bilinmeyen ölü bir dil-den alınma kelimeler vardır. 6. Bulgar grubu (Çuvaşça). Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nde ve komşu ülkelerdeki bazı şehirlerde yaklaşık 2 milyon kişi tarafından konuşulur. Çuvaşça X. yüzyılda müslüman olan İdil Bulgarları'nın r/l özelliğindeki dilinin devamıdır. 7. Halaçça. Türkçe'nin en eski bazı özelliklerini koruması bakımından önemlidir. Orta İran'da elli kadar köyde yaklaşık 50.000 kişi tarafından konuşulmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Divânü lugâti't-Türk (Dankoff), I-II; *Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, I-III; Radloff, *Versuch*, I-IV; Doerfer, *TMEN*, I-IV; a.m.f., "Das Chorasantürkische", *TDAY Belleten* 1977 (1978), s. 127-205; a.m.f. v.dğr., *Khalaj Materials*, Bloomington 1971; Clauson, *Dictionary*; Zemaşerî, *Mukaddimetü'l-edeb* (haz. Nuri Yüce), Ankara 1988; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Kitâbü'l-İdrâk* (nşr. ve trc. Ahmet Caferoğlu), İstanbul 1931; V. Thomsen, "Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénissei, notice préliminaire", *Bulletin der Dänischen Akademie*, Copenhagen 1893, s. 285-299; J. Deny, *Grammaire de la langue turque (dialecte Osmanli)*, Paris 1921; (Türkçesi: Ali Ulvi Elöve, *Türk Dili Grameri: Osmanlı Lehçesi*, İstanbul 1941); J. Németh, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós*, Budapest 1932, s. 1-85; K. Grönbech, *Der türkische Sprachbau I*, Kopenhagen 1936, s. 1-182; a.m.f., *Codex Cumanicus*, Kopenhagen 1936; Besim Atalay, *Divânü lûgât-it-Türk Dizini "Endeks"*, Ankara 1943; J. Benzing, *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie*, Wiesbaden 1953, s. 61-131; O. Pritsak, *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, Wiesbaden 1955, 1-102; a.m.f., "Das Kiptschakische", *Ph.TF*, I, 74-87; Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1958-64, I-II; *Ph.TF*, I-II, tür.yer.; J. Eckmann, "Das Tschaghataische", a.e., I, 138-160; A. von Gabain, "Die Sprache des Codex Cumanicus", a.e., I, 46-73; a.m.f., *Altürkische Grammatik*, Wiesbaden 1974, s. 9-41; Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1962; J. R. Krueger, *Yakut Manual*, The Hague 1962; Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri*, Ankara 1963-64, I-II; A. Dilaçar, *Türk Diline Genel Bir Bakış*, Ankara 1964; Yazıcı Naradov, *SSSR II: Tyurskie Yaziki*, Moskva 1966; Talât Tekin, *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, Ankara 1975; a.m.f., *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara 1987, s. 12-42; a.m.f., "A New Classification of the Chuvash-Turkic Languages / Türk

Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi", *Erdem*, V/13, Ankara 1989, s. 129-139, 141-168; Şinasi Tekin, "Eski Türkçe", *TDEK*, s. 142-192; F. S. Hakimzianov, *Yazık Epitafiy Voljskih Bulgar*, Moskva 1978, s. 1-207; Mehmet Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (haz. Orhan F. Köprülü – Nermin Tekin), İstanbul 1981, s. 198-206; a.m.f., "Çağatay Edebiyatı", *İA*, III, 270-323; J. Faensen, *Sprachen in der UdSSR*, Osnabrück 1983; Ali Fehmi Karamanlioğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara 1994; Nuri Yüce, "Hârizm Türkçesi", *Türklér* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, V, 793-803; a.m.f., "Çuvaşlar", *TDAY Belleten* 1994 (1996), s. 205-229; a.m.f., "Türk Dilinin Ural-Altay Dilleri Arasındaki Yeri", *İA*, XII/2, s. 445-456; a.m.f., "Türk Dili ve Lehçeleri", a.e., XII/2, s. 468-530; a.m.f., "Oğuzca", *DİA*, XXXIII, 323-325; M. Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, Leiden 2004; Timur Kocaoğlu, *Karay: The Trakai Dialect*, München 2006, s. 1-37; *Türk Lehçeleri Grameri* (ed. Ahmet B. Ercilasun), Ankara 2007; Ahmed Zeki Velidi [Togan], "Hârizm'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler", *TM*, II (1928), s. 315-345; Abdülkadir İnan, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve 'Hâlis Türkçe'", *TDAY Belleten* (1953), s. 53-71; Reşit Rahmeti Arat, "Türk Şivelerinin Tasnifi", *TM*, X (1953), s. 59-139; Necmettin Hacıminoğlu, "Hüsrev ü Şîrin", *DİA*, XIX, 56.

NURİ YÜCE

Âzeriler. Âzerî Türkçesi. Türkçe'nin Oğuz grubunda yer alan Batı Türkçesi'nin iki büyük kolundan biridir. Kafkasya'nın bazı kısımları, Kuzey Azerbaycan, İran'ın bazı bölgeleri, Doğu ve Güney Anadolu, Irak ve Suriye dolaylarında XIII. yüzyıldan sonra teşekkül etmeye başlamıştır. Zamanla yazı dili şeklinde gelişen Oğuzca'nın bu koluna Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmî dili olması dolayısıyla Azerbaycan dili veya Azerbaycanca dendiği gibi Âzerî Türkçesi adı da verilmektedir. Âzerî Türkçesi'nde genellikle Arap alfabesi kullanılmıştır. Ancak Kuzey Azerbaycan'da 1922'den itibaren kısmen ortaya çıkan Latin harfleri, Bakü Türkoloji Kurultayı'nın (1926) ardından 1929 yılı başlarında resmen kabul edilmişse de 1939 yılı sonlarında Sovyet etkisiyle Kiril alfabesine geçilmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilânından sonra (1992) Latin alfabesi resmen yürürlüğe girmiştir.

Azerbaycanlı bazı ilim adamları Âzerî Türkçesi'nin başlangıcını Oğuzlar'ın bölgeye gelmesinden önceki dönemlere kadar götürseler de bu aslında Oğuzca'nın yazı dili halini almasından evvel Horasan kültür çevresinde geçirdiği bir hazırlık devresi olarak kabul edilebilir. Günümüzdeki şekliyle Âzerî Türkçesi yazılı eserlerini XIV. yüzyıldan itibaren vermeye başlamıştır. Yazı dilinin ağırlık merkezini ilk yüzyıllarda Güney Azerbaycan (Tebriiz) teşkil ederken 1813'ten sonraki Rus istilâsının ardından